

Perspektywy badań ekonomicznoliterackich nad literaturą polskiego oświecenia. Rekonesans

MARIA JANOSZKA

ORCID: 0000-0003-2353-7364

(Uniwersytet Śląski w Katowicach)

EKONOMIA LITERATURY

Ekonomia literatury jest dziedziną badań humanistycznych o stosunkowo krótkich tradycjach, koncentrującą uwagę na rozpatrywaniu związków różnorodnych zjawisk ekonomicznych i literatury¹. Precyzyjne zakreślenie granic jej pola badawczego nie należy do zadań łatwych, jest to bowiem ogromny, wewnątrznie zróżnicowany i niejednolity obszar badań interdyscyplinarnych, który łączy w sobie elementy ekonomii, literaturoznawstwa, językoznawstwa, socjologii, politologii, historii, historii idei i filozofii, wchodzi w relacje z nowym historyzmem, *gender*, *political* i *cultural studies* oraz wieloma innymi nurtami współczesnej humanistyki². Rozległość tego pola analiz niech zobrazuje improwizowany katalog pytań, na które można znaleźć miejsce w obrębie refleksji ekonomicznoliterackiej – przykładowo: jaki obraz stosunków ekonomicznych na Litwie przedstawiała polska powieść drugiej połowy XIX wieku? W jaki sposób wykorzystuje się fikcję do tworzenia modeli ekonomicznych i prognoz? Jakimi cechami odznaczał się dyskurs prasowy na temat kryzysu w Grecji w 2010 roku? Jaka była sytuacja rynkowa pisarek w okresie międzywojennym? Na czym polegał rezonans keynesizmu w literaturze amerykańskiej drugiej połowy XX wieku? Jakie charakterystyczne figury można wskazać w dyskursie szkoły austriackiej? W jaki sposób kapitał steruje reakcjami afektywnymi jednostki? Jak kształtuje się relacja między ewolucją form literackich a wyłanianiem się nowych instrumentów finansowych?

- 1 Dostępny w języku polskim najbardziej rozbudowany zarys podstaw teoretycznych tego nurtu, głównych stanowisk, obszarów badawczych i tendencji rozwojowych zob. P. Tomczok, *Literacki kapitalizm. Obrazy abstrakcji ekonomicznych w literaturze polskiej drugiej połowy XIX wieku*, Katowice 2018, s. 29–75. Tam również szczegółowa bibliografia nurtu.
- 2 Krótki rys poszczególnych faz rozwoju nurtu zob. m.in. M. Osteen, M. Woodmansee, *Taking Account of the New Economic Criticism. An Historical Introduction*, w: *The New Economic Criticism. Studies at the Intersection of Literature and Economics*, red. M. Woodmansee, M. Osteen, London–New York 2005, s. 2–42; P. Tomczok, *Literacki kapitalizm...*, s. 33–34.

Uporządkowanie tak rozległego obszaru badawczego nie jest łatwe i skazuje na pewne uproszczenia. Relacje ekonomii i literatury są zresztą wzajemne: wyodrębnienie się badań ekonomiczno-literackich ma swą przyczynę nie tylko w mało odkrywczej diagnozie, że rozmaite zagadnienia ekonomiczne stanowią obiekt zainteresowania literatury, lecz także w rozpoznaniu specyficznego znaczenia literatury dla ekonomii – zarówno jako źródła wiedzy o człowieku i świecie (oraz samej ekonomii), jak i zbioru przykładów, metafor, wreszcie modeli i prognoz budowanych podobnie do kreowania fikcji – choć na podstawie określonych danych. Pewien porządek w chaos różnych nurtów wprowadza instruktywna kategoryzacja Judithy Balint, która wyodrębnia pięć głównych pól badawczych ekonomii literatury: 1. badanie literackich ujęć rozmaitych tematów czy zagadnień ekonomicznych, takich jak pieniądz, kredyt, praca, giełda; 2. analiza metafor ekonomicznych i ich rozprzestrzeniania się na inne dyskursy; 3. rezonans konkretnych teorii ekonomicznych w utworach literackich; 4. badanie retoryczności tekstów ekonomicznych; 5. wyzyskanie perspektyw literaturoznawczych w badaniach ekonomicznych³. Paweł Tomczok dzieli z kolei cały obszar refleksji ekonomiczno-literackiej na dwa naczelną nurty analiz, skoncentrowanych na: po pierwsze, historycznych dyskursach literackich i ekonomicznych; po drugie, przedstawieniach pracy i kryzysu⁴.

Na tle licznych i wciąż przyrastających publikacji anglo- oraz niemieckojęzycznych ekonomia literatury w Polsce wydaje się obszarem o mniejszej dynamice, lecz również zróżnicowanym wewnątrz. Można jednak stwierdzić, że analizy rozmaitych historycznych reprezentacji kwestii ekonomicznych dominują nad aktualizacjami perspektyw neomarksistowskich (skoncentrowanych na zagadnieniu pracy i kapitału) bądź ujęciami teoretycznymi inspirowanymi dekonstrukcją (pieniądz jako model niestabilnej relacji znaku i znaczenia)⁵. Przyczyn tego stanu rzeczy należy chyba upatrywać przede wszystkim w nadal żywej pamięci przymusu

3 Zob. P. Tomczok, *Literacki kapitalizm...*, s. 31–32.

4 Zob. ibidem, s. 20, 34–35.

5 Do stanu badań można zaliczyć: monograficzny numer „Tekstów Drugich” (2000, nr 5: *Ekonomia po literacku*); pięć monografii: M. Baron-Milian, *Wat plus VAT. Związki literatury i ekonomii w twórczości Aleksandra Wata*, Katowice 2015; J.M. Ruszar, *Wytarty profil rzymskich monet. Ekonomia jako temat literacki w twórczości Zbigniewa Herberta*, Kraków 2016; K. Szumlewiec, *Miłość i ekonomia w literackich biografjach kobiet*, Warszawa 2017; P. Tomczok, *Literacki kapitalizm...*; D. Antonik, *Starwa literacka albo norwe reguły sztuki. Studia z socjologii i ekonomii literatury*, Kraków 2024; dziewięć tomów zbiorowych: *Pieniądz w literaturze i teatrze*, red. J. Bachórz, Sopot 2000; *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, t. 8: *Pieniądz*, red. K. Chrobak et al., Wrocław 2009; *Monety, banknoty i inne środki wymiany. Pieniądz w dyskursach kultury*, red. P. Kowalski, Wrocław 2010; *Kobiety i księgowanie. Literatura, kobiety, pieniądze*, red. I. Iwasiów, A. Zawiszewska, Szczecin 2014; *Money, Banks and Business in British and American Literature, Culture and Language*, red. M. Błaszak, Warszawa 2015; *Ekonomiczne teorie literatury*, red. M. Kłosiński, P. Tomczok, Katowice 2017; *Ekonomie w literaturze i kulturze*, red. B. Cymbrowski, P. Tomczok, Katowice 2017; *Literackie ekonomie*, red. P. Wolski, P. Tomczok, Katowice 2017; *Ekonomia w badaniach literackich. Zagadnienia teoretyczne*, red. Ł. Milenkowicz, P. Tomczok, Katowice 2017.

ideologicznego lat powojennych⁶, który przyniósł mechaniczne stosowanie kategorii marksistowskich do analiz utworów literackich, co skutkowało traktowaniem dzieła tylko jako pewnego faktu socjologicznego, zdeterminowanego układem stosunków społecznoekonomicznych, w konsekwencji zaś – prowadziło do pomijania wielu istotnych wymiarów jego budowy, a także do wprowadzania ideologicznie motywowanego wartościowania⁷. Ze szczególnym poczuciem słuszności metodologia ta była stosowana wobec literatury oświeceniowej, która w jednostronnych interpretacjach wydawała się sojuszniką na polu walki przeciwko klerykalizmowi, feudalizmowi czy wsteczniectwu, będąc równocześnie przestrzenią rozwoju tendencji realistycznych⁸, najwyżej ocenianych przez marksistowską teorię literatury⁹.

Nawet pobieżny rzut oka na tematykę polskich prac zaliczających się do nurtu ekonomii literatury udowadnia, że reprezentacja zagadnień związanych z rodzimym oświeceniem jest bardzo ograniczona. Znamienne wydaje się jednak, że w pierwszym chronologicznie zbiorze tekstów „odczarowujących” tę problematykę, czyli w monograficznym numerze „Tekstów Drugich” z 1991 roku, ukazał się szkic Kazimierza Bartoszyńskiego *Ekonomia – historia – literatura. Na marginesie twórczości Fryderyka Skarbka* poświęcony pisarstwu „ojca polskiej ekonomii”¹⁰, w którym badacz analizował relacje między zawodową działalnością autora *Elementarnych zasad gospodarstwa narodowego* a jego trzema wybranymi powieściami. Mimo że w kolejnych dekadach nie odnotowano gwałtownego wzrostu popularności perspektywy ekonomicznoliterackiej w refleksji nad wiekiem rozumu¹¹, studium Bartoszyńskiego stanowiło wyraźny sygnał, że trauma schematyzmu analiz marksistowskich lat pięćdziesiątych powinna zostać wreszcie przepracowana, otwierając pole nowym spojrzeniom.

6 Zob. Z. Łapiński, *Wiedza posępna, wiedza radosna*, „Teksty Drugie” 1991, nr 5, s. 2.

7 Zob. A. Wdowik, *Nieodrobiona lekcja oświecenia. Aktualizacje tradycji oświeceniowych w publicystyce polskiej w latach 1944–2000*, Warszawa 2016, s. 64.

8 Jan Kott pisał: „Polskie Oświecenie, tchórzliwe i kompromisowe w reformach, było wielkie w krytyce niesprawiedliwości feudalnych, w żywiołowym materializmie swoich najlepszych przedstawicieli, w nieubłaganej i bezwzględnej walce z ciemnotą, zacofaniem i fanatyzmem religijnym, w wierze w postęp i w zaufaniu do rozumnej wielkości człowieka. Literatura stanisławowska jest szkołą realizmu, odpowiedzialności społecznej, dyscypliny intelektualnej i nowatorstwa ideowego” (idem, *Trwale wartości literatury polskiego Oświecenia*, Warszawa 1951, s. 18).

9 Zob. A. Wdowik, *Nieodrobiona lekcja oświecenia*, s. 58–59.

10 W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 2007, s. 238.

11 W zbiorze *Pieniądz w literaturze i teatrze* ukazał się również szkic Bolesława Oleksowicza pt. *Uwagi Kajetana Koźmiana i Franciszka Wężyka o literaturze „dla zarobku ukleconej”*. Z kolei tom *Księgowanie. Literatura, kobiety, pieniądze* pomija oświeceniowe pisarki – poza Izabelą Czartoryską, której działalności mecenasowskiej Monika Bednarczuk poświęciła część szkicu *Femina Dives et poeta pauper. Twórcy w kręgu Izabeli Czartoryskiej, Karoliny Sobańskiej i George Sand. Zaś w Miłości i ekonomii w literackich biografiach kobiet* Katarzyny Szumlewicz polską literaturę reprezentują jedynie Gabriela Zapolska i Zofia Nałkowska.

EKONOMIZACJA RZECZYWISTOŚCI

U podstaw przeświadczenia o zasadności wykorzystania perspektywy ekonomiczno-literackiej do badań nad literaturą polskiego oświecenia leży założenie, że przemiany gospodarcze, zachodzące w XVIII wieku w całej Europie w dużym przyspieszeniu, oraz ewolucja doktryn ekonomicznych, w tym powstanie koncepcji, które położyły podwaliny pod nowoczesną ekonomię (myśl Bernarda Mandeville'a, Richarda Cantillona, Adama Smitha, Thomasa Malthusa, Jean-Baptiste'a Saya, Davida Ricarda), znajdują odzwierciedlenie w sposobie widzenia i interpretacji rzeczywistości, które swoiście utrwala z kolei literatura. Wszelkie ówczesne zmiany w gospodarce, polityce monetarnej i systemach finansowych, rozwój banków i giełd, różnych form kredytów, stopniowe wprowadzanie papierowego pieniądza, wreszcie zastępowanie systemu feudalnego – kapitalistycznym, choć nie w każdym kraju europejskim zachodzące w tym samym tempie, świadczą o przełomowości epoki oświecenia w dziejach cywilizacji zachodniej.

Dla polskiej kultury i historii epoka ta ma znaczenie szczególne, mimo że długo pozostawała w cieniu romantyzmu, który stał się źródłem niezwykle trwałych mitów narodowych. Tymczasem oświecenie otwiera w dziejach Polski erę nowoczesności¹² i inicjuje wiele przemian filozoficznych, społecznych, ekonomicznych, politycznych, kulturowych i cywilizacyjnych, które będą kontynuowane w kolejnych stuleciach. O ile kategoria nowoczesności coraz chętniej jest stosowana w badaniach nad literaturą wieku rozumu, o tyle dotąd niewiele uwagi poświęcano aspektowi ekonomicznemu tych przemian, jakby nie był to temat wystarczająco istotny z punktu widzenia badań literackich. Tymczasem zagłębienie się w te kwestie ujawnia dużą wagę i jednocześnie różnorodność ujęć tego problemu, co znów zdaje się świadczyć o jego głębokim zakorzenieniu w świadomości ludzi epoki i wpływie na świat ich wyobrażeń czy paradygmaty myślenia.

Nie tylko jednak owe widome emblematy nowoczesności, jak rewolucja przemysłowa i rozwój systemów finansowych, nadają charakter epoce oświecenia. W rzeczywistości wyłącznie Wielka Brytania mogła zostać w XVIII wieku uznana za rozwiniętą gospodarczo¹³ – i nie bez przyczyny wydała też najsłynniejsze literackie portrety „człowieka ekonomicznego” (*homo oeconomicus*), symbolu „nowego indywidualistycznego światopoglądu w jego aspekcie ekonomicznym”¹⁴.

12 Zob. T. Kostkiewiczowa, *Oświecenie – próg naszej współczesności*, Warszawa 1994, s. 5–6; M. Parkitny, *Nowoczesność oświecenia. Studia o literaturze i kulturze polskiej drugiej połowy XVIII wieku*, Poznań 2018, s. 36–42.

13 Zob. J. Topolski, *Gospodarka*, w: *Polska w epoce oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. B. Leśnodorski, Warszawa 1971, s. 175.

14 I. Watt, *Narodziny powieści. Studia o Defoe'iem, Richardsonie i Fieldingu*, tłum. A. Kreczmar, Warszawa 1973, s. 70.

Procesy modernizacyjne cechowały się różnym tempem i przyjmowały rozmaite formy, a wiele gospodarek europejskich pod koniec XVIII wieku miało jeszcze przeważnie rolniczy charakter. Równocześnie jednak dokonała się swoista „ekonomizacja” głównego dyskursu oświecenia – dzięki popularności idei fizjokratów, akcentujących bezpośrednio wynikanie niezmiennych i uniwersalnych praw ekonomii z prawa natury. Fizjokraci ujmowali w kategoriach ekonomicznych nie tylko politykę, kodeks prawny i ustrój państwa, lecz także zakorzenioną w prawie natury moralność. Ów ekonomiczny determinizm nie miał wszakże charakteru alienującego – przeciwnie, składał się na wizję świata harmonijnego, opartego na logicznych podstawach, gdzie człowiek (wolny, zobowiązany do wykorzystywania swoich umiejętności i pracy na rzecz wspólnoty) współdziałał z naturą, dążąc do wyzyskania jej produkcyjnych sił¹⁵. Choć przekonania fizjokratów miały w dużej mierze utopijny charakter („widzieli świat – zauważa Ulrich Im Hof – jako jeden kolosalny wolny rynek, rządzący się własnymi regułami, bez ingerencji z zewnątrz”¹⁶), to przyczyniły się w ogromnym stopniu do popularyzacji zagadnień ekonomicznych wśród warstw oświeconych¹⁷.

Co warte podkreślenia, ekonomia wyłoniła się jako osobna dziedzina wiedzy i nauki dopiero w XVIII wieku, kładąc podwaliny pod współczesne nurty ekonomiczne. Zmieniło się więc znaczenie terminu, który wcześniej funkcjonował przede wszystkim jako określenie gospodarstwa i czynności związanych z zarządzaniem nim. Dynamikę zmian sensów pojęcia poświadcza hasło *Ekonomia polityczna* Jana Jakuba Rousseau w *Wielkiej encyklopedii francuskiej*:

» Wyraz *ekonomia*, w formie łacińskiej *oeconomia*, pochodzi od greckiego οἶκος – *dom* i νόμος – *prawo*, i pierwotnie oznacza po prostu rozumny i prawowity zarząd domem mający na celu dobro całej rodziny. Z biegiem czasu znaczenie tego terminu zostało tak rozszerzone, że objęło zarząd owej wielkiej rodziny, jaką jest państwo. Dla róż-

15 B. Grochulska, *Księstwo Warszawskie, w: Polska w epoce oświecenia...*, s. 352–354. Badaczka dodaje, że koncepcje ekonomiczne stały się również modnym tematem salonowych rozmów.

16 U. Im Hof, *Europa oświecenia*, tłum. M. Łukasiewicz, Warszawa 1995, s. 149.

17 W myśli ekonomicznej oświecenia stanisławowskiego oddźwięki znajdowały przede wszystkim właśnie idee fizjokratyczne, dobrze korespondujące z podstawami gospodarczymi agrarnej I Rzeczypospolitej, lecz oferujące również całościową wizję porządku świata i moralności, opartych na prawie natury (konceptje m.in. Antoniego Popławskiego, Hieronima Stroynowskiego, Hugona Kołłątaja i Stanisława Staszica). Pewien rezonans znajdowały również poglądy protekcjonistyczne, m.in. w pracach Józefa Wybickiego i Jana Ferdynanda Naxa (zob. m.in. E. Lipiński, *Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej do końca XVIII wieku*, Wrocław [et al.] 1975, s. 332–436; M. Błaszke, *Obraz i naprawa Rzeczypospolitej w myśli społeczno-politycznej fizjokratyzmu Baudeau i Le Mercier de la Rivière*, Warszawa 2000, s. 35–39; *Polski fizjokratyzm oraz idee protekcjonistyczne XVIII i XIX wieku*, red. U. Zagóra-Jonszta, Katowice 2007).

nienia tych dwóch znaczeń mówi się w pierwszym wypadku o *ekonomii domowej*, czyli *prywatnej*, w drugim zaś o *ekonomii ogólnej*, czyli *politycznej*¹⁸.

Podobną w ogólnych zarysach definicję podaje Ignacy Krasicki¹⁹, akcentując jednak również sensy moralne pojęcia – cnotę umiaru – oraz znaczenia charakterystyczne dla polskich realiów (określenie majątku ziemskiego i królewszczyzny): „EKONOMIA, w powszechnym tłumaczeniu znaczy rząd, ułożenie; w moralnym sensie: wstrzeźliwość; w fizycznym: gospodarstwo domowe, rolne; w Polsce dobra stołu królewskiego nazywają się ekonomiami”²⁰.

Wydaje się więc, że zaakcentowanie ekonomii jako ważnego elementu *epistème* epoki jest jak najbardziej uzasadnione, a etymologiczny związek z przestrzenią domu i rodziny wskazuje na powszechność i uniwersalność doświadczenia praw ekonomicznych. Fakt ten może stanowić punkt wyjścia do analiz wspólnototwórczych aspektów działania tych zasad²¹, choć trzeba podkreślić, że taki ogląd rzeczywistości jest charakterystyczny raczej dla myślenia utopijnego niż dla wynikających z obserwacji realiów diagnoz współczesności. Idea prawa natury wspiera bowiem również idee emancypacyjne, te zaś mogą przybrać kształt zarówno modelu *homo oeconomicus*, realizującego własną wolność przez suwerenne działania w celu odniesienia sukcesu, jak i ostrego sprzeciwu wobec ucisku społecznego oraz degeneracji instytucji feudalnego bądź kapitalistycznego państwa²².

18 J.J. Rousseau, *Ekonomia polityczna*, tłum. H. Elzenberg, w: idem, *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*, przekłady oprac., słowem wstępnym i przypisami opatrzył H. Elzenberg, Warszawa 1956, s. 283.

19 Autorstwo poszczególnych haseł w *Zbiorze potrzebniejszych wiadomości* nie jest pewne. Jak podaje Zbigniew Goliński, dotychczas udało się ustalić współuczestnictwo w tworzeniu dykcjonarza Krzysztofa Szembeka (jego praca polegała jednak najprawdopodobniej przede wszystkim na redagowaniu i ewentualnym dopełnianiu definicji), Joachima Litawora Chreptowicza (autora hasła *Poezja*), Adama Naruszewicza (*Niemen*), Feliksa Łoyki (*Moneta*; możliwe, że także i inne hasła związane z problematyką ekonomiczną wyszły spod jego pióra, w tym i *Ekonomia*; skrótowość tej definicji – w porównaniu do rozbudowanej, wielowątkowej *Monety* – nie pozwala jednak na czynienie jakichkolwiek ostatecznych atrybucji; brak również źródeł, które mogłyby rozstrzygnąć wątpliwości; zob. Z. Goliński, *O „Zbiorze potrzebniejszych wiadomości” – od początku*, „Wiek Oświecenia” 2002, t. 18, s. 11–34).

20 I. Krasicki, *Zbiór potrzebniejszych wiadomości*, t. 1: A–K, Warszawa 1979, s. 258 [przedruk fotooffsetowy; pierwodruk: Warszawa, Lwów 1781].

21 Analizując przemiany kulturowe wywołane zmianą gospodarki naturalnej na pieniężną, Georg Simmel podkreśla dwuznaczność funkcji pieniądza: wprowadza on podziały i alienację, lecz tworzy również silne więzi między ludźmi, utrwalane koniecznością jego ciągłej wymiany (zob. G. Simmel, *Pieniądz w kulturze nowoczesnej*, w: idem, *Pisma socjologiczne*, wybór, oprac. i wprowadzenie H.-J. Dahme, O. Rammstedt, tłum. M. Łukasiewicz, wstęp do wyd. pol. J. Szacki, Warszawa 2008, s. 104).

22 Jednym z najsłynniejszych przykładów buntu wobec realiów absolutystycznej Francji jest *Testament* Jeana Mesliera, wymierzony w nierówności społecznoekonomiczne i religię jako sojuszniczkę absolutyzmu (zob. J. Meslier, *Testament*, tłum. Z. Bieńkowski, w: *Filozofia francuskiego oświecenia*, wyboru dokonał oraz wstępem i przypisami opatrzył B. Baczek, Warszawa 1961, s. 74–78). W Polsce ton szczególnego radykalizmu społecznego miała zaś jakobińska liryka Jakuba Jasińskiego.

Ważnym aspektem miejsca ekonomii w oświeceniowej myśli i mentalności są też zmiany zachodzące w obrębie języka tej dyscypliny – pojęcie wartości (istotny element koncepcji Smitha²³) rozprzestrzenia się w XVIII wieku także na inne obszary refleksji, w tym na estetykę²⁴, co pozwala dostrzec sieć nieoczekiwanych powiązań łączących pozornie dalekie od siebie dziedziny. Dodatkowo oświecenie to ostatnia epoka, w której pieniądź jest jeszcze tematem poetyckim, nim romantyzm i modernizm – wyczulone na negatywne skutki rewolucji przemysłowej – skazają go na symboliczną banicję jako niegodny uwagi poety. Wszystkie te powody wskazują, że wiek świateł stanowi ważny i warty zbadania etap w dziejach relacji literatury i ekonomii, nie tylko ze względu na wielokrotnie już opisywane zmiany gospodarcze, lecz również na swoiste przesunięcia w obrębie zachodniej *epistème* wywołane tymi zmianami.

WŚRÓD LITERACKICH ZNAKÓW

Przyjęcie perspektywy *economy of literature* w odniesieniu do polskiego oświecenia otwiera szerokie możliwości. W moim szkicu ograniczę się jednak do literatury pięknej (także oczywiście w dużym uproszczeniu), gdyż nie sposób w pojedynczym tekście uwzględnić całości oświeceniowego piśmiennictwa. Notabene można wątpić, czy cała seria okazałych tomów zdołałaby wyczerpać polimorficzne zagadnienie relacji literatury i ekonomii w tej epoce. Rozwijane dalej pomysły nie mogą być zresztą w żadnym wypadku uznane za skończony zestaw problemów – to raczej pewna konstelacja obserwacji, układ punktów zaczepienia, które dają szansę na odświeżenie i pogłębienie obrazu literatury polskiego oświecenia w duchu badań ekonomicznoliterackich. Niektóre przykłady analizuję dokładniej, by pokazać przydatność tej perspektywy, o innych zaś tylko wspominam. Celowo pomijam również sprawy najlepiej do tej pory rozpoznane, a więc oddźwięk poszczególnych teorii ekonomicznych w tekstach literackich i zagadnienie reformy (państwa, wsi, miast) – choć zawsze jest tu pole do rozwinięcia analizy lub nadania jej nowego kształtu, pragnę skoncentrować się na kwestiach „źle” obecnych lub w ogóle nieobecnych we współczesnej refleksji nad polskim oświeceniem.

Punktem wyjścia chciałabym uczynić przede wszystkim problem pieniądza jako swoistego medium nowoczesności, nakładającego na obraz rzeczywistości nowe siatki poznawcze. Zjawisko to analizował już na przełomie XIX i XX wieku Georg Simmel, rozwijając koncepcję „rachującej istoty nowoczesności”, której „ideałem poznawczym jest ujęcie świata jako wielkiego problemu arytmetycznego, uchwy-

23 W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, s. 126–127.

24 Zob. M. Baron-Milian, *Wat plus VAT...*, s. 15.

cenie procesów i jakościowych własności rzeczy w system liczb²⁵, oraz pieniądza – powszechnego ekwiwalentu, stojącego u podstaw wymiany jako kategorii organizującej ludzką rzeczywistość²⁶. Ideę pieniądza w funkcji przewodniego medium kultury nowożytnej, dokonującego wtórnej kodyfikacji świata, rozwija współcześnie Jochen Hörisch w projekcie ontosemiologii, badając korelację bytu i sensu²⁷ – przy czym autor ten jest zainteresowany przede wszystkim znakową naturą pieniądza i jego rolą w kształtowaniu się struktur ludzkiej (samo)wiedzy²⁸.

Badania nad relacjami literatury i ekonomii wykraczają daleko poza zagadnienie utrwalania przez literaturę określonej postaci stosunków ekonomicznych i społecznej roli pieniądza, tworzenia projektów zmian czy wizji idealnych organizacji społecznych. Jest to rzecz jasna ważny (i dość oczywisty) wymiar omawianej tu problematyki, lecz równorzędne znaczenie mają tu też kategorie wartości oraz wymiany. Refleksja nad pieniądzem ewokuje bowiem również pytania o sposoby ustalania jego wartości – pieniądz jest przecież miernikiem pewnej wartości, ma ją w sobie „zapisaną” – czy to w formie zawartości wybranego metalu szlachetnego w stopie monety, czy na zasadzie swoistej umowy społecznej sygnowanej autorytetem władzy, uznającej papierowy banknot o określonym nominale za ekwiwalent danej wartości. Wartość ta nie ma jednak ustalonej raz na zawsze miary – w efekcie wahań rynku, zjawiska inflacji, a także celowych działań różnych podmiotów ulega różnym fluktuacjom, a rozwijające się w XVIII wieku kapitalistyczne instytucje finansowe dodatkowo potęgują to doświadczenie. Medium przewodnie nowoczesności i zasada nieustannej wymiany, której jest ono poddane, skazują więc jednostkę na ciągłą niepewność i życie wśród samych zmiennych.

ŻYCIE NA KREDYT

Rozważania oświeconych nad pieniądzem są oczywiście silniej zakorzenione w doświadczeniu społecznoekonomicznym i refleksji etyczno-moralnej niż w dotkliwym odczuciu permanentnej wymiany znaków zamazującej kontury rzeczywistości. Zdarzają się jednak intrygujące zbieżności, które sprawiają, że właśnie w śledzeniu „przygód” pieniądza zarówno jako motywu literackiego, jak i jako medium nowoczesności tkwi duży potencjał.

Nie trzeba udowadniać, że w satyrze i komedii oświeceniowej, zawdzięczających wiele także tradycjom epok wcześniejszych, również mierzących się z problemem

25 Zob. G. Simmel, *Filozofia pieniądza*, tłum. i wstępem opatrzył A. Przyłębski, Warszawa 2012, s. 502.

26 Zob. ibidem, s. 71.

27 Zob. J. Hörisch, *Orzeł czy reszka. Poezja pieniądza*, tłum. J. Kita-Huber, S. Huber, Kraków 2010, s. 27.

28 Zob. ibidem, s. 249.

zbytku i marnotrawstwa czy wadliwie działającej gospodarki, szczególnie często poddawana krytyce jest rola pieniądza jako źródła zła, nie tylko doprowadzającego do upadku moralnego jednostki, lecz również rujnującego całe grupy społeczne bądź narody. W twórczości autorów przydających literaturze ważkie funkcje dydaktyczne, jak Ignacy Krasicki bądź Adam Naruszewicz, obieg pieniądza na ogół nie jest paliwem gospodarki, ale trucizną wywołującą rozliczne choroby, wspomaga bowiem upadek wartości. Wpływając na wszystkie wymiary życia człowieka, zastępuje szacunek dla cnoty, podstawowej wartości moralnej, nadzieją zysku, która staje się główną motywacją działania, rozbudzając najniższe instynkty. W świecie, którym rządzi pieniądz, wszystko jest na sprzedaż, co sprawia, że wartości z pozoru niewymienne, jak cnota, również uczestniczą w procesie wymiany handlowej i zmieniają swój charakter. Pieniądz powoduje więc, że nikną inne kryteria wartościowania zasług, postaw czy talentów – zastępuje je zaś kalkulacja.

Oświeceniowa literatura dydaktyczna porusza się zatem po drogach dobrze znanych, a poddawane krytyce postawy w dużym stopniu powielają uniwersalne wzorce szkodliwych społecznie zachowań. Co jednak zdecydowanie wyróżnia ją w stosunku do tradycji literackiej, to szczególne nagromadzenie portretów oszustów, filutów, przeniwierców, awanturników, szulerów, spekulantów, łowców posagów i wszelkiego rodzaju kłamców. Podobnie wiele można spotkać wizerunków modnych dam i firyków prowadzących próżniaczą egzystencję nastawioną jedynie na przyjemności i pogoń za modą, żyjących na kredyt i marnotrawiących majątki zebrane przez przodków. Ich tak liczne nagromadzenie należy oczywiście wiązać z realnymi zjawiskami życia społecznego, w szczególności w Warszawie, nie wolno jednak pominąć także silnego uwikłania tych typów w problematykę ekonomiczną: „Potok pieniędzy – pisze Zofia Wołoszyńska – przepływał z rąk do rąk, bogacąc jednych, niszcząc drugich, powodując nieustanny ruch, od wielkopańskich przepychów do nędzy i występku, od ruder do pałaców. Warszawę tych lat cechuje gorączkowa pogoń za pieniądzem”²⁹.

Kredyt i dług jako podstawa funkcjonowania najrozmaitszych firyków i filutów są instrumentami finansowymi wyzyskującymi rozbudzone pragnienie posiadania i konsumpcji – efekt kapitalistycznego przekształcenia społeczeństwa³⁰. Można je uznać za źródło szerzenia się fałszu i iluzji, które anihilują tradycyjne hierarchie wartości, jednocześnie zaś eksponują fikcyjną naturę pieniądza, wszelkie zobowiązania i poręczenia okazują się bowiem bezwartościowe: „Im bardziej się pomnażają długi – mówi w *Wojciechu Zdarzyńskim* Michała Dymitra Krajewskiego jeden

29 Z. Wołoszyńska, *Wstęp*, w: *Komedia obyczajowa warszawska*, t. 1, oprac. i wstępem poprzedziła Z. Wołoszyńska, Warszawa 1960, s. 20.

30 Zob. P. Tomczok, *Literacki kapitalizm...*, s. 40.

z bohaterów, który ucieka przed wierzycielami – tym większej spokojności nabywam, zdając zupełnie na kredytorów troski, których doznają nieostrachani pozwami i tradycjami dłużnicy”³¹. Bohaterowie komedii *Ot, tak po warszawsku* próbują natomiast rozwikłać zagadkę „cudu” życia ponad stan przy braku dochodów:

» Prostacki

[...] nasza pani Cześnikowa, wdowa, we dwa lata całą mężowi przeszałała substancją, że nieborak bankrutem na wieki został i z zgryzoty umarł. Terazem ją tu widział, stroi się ze diabły, a intraty żadnej nie ma; nie wiem, z czego się utrzymuje.

Dobrzecki

Rozum to, mospanie, rozum³².

Trudno oczywiście z przekonaniem twierdzić, że systemy przedkapitalistyczne nie znały życia na kredyt lub oszustw finansowych, jednak utrwalone przez oświeceniową literaturę obrazy ogromnego zagęszczenia tych zjawisk można traktować jako *signum* wpływu dostępności pieniędzy na kształt życia społecznego już o wyraźnie kapitalistycznym charakterze. Choć filutki i oszustów, fircyków i fircynelle spotyka się również na dworach szlacheckich, terenem szczególnej ich aktywności zawsze jest miasto, przestrzeń znacznie szybciej przejmująca nowe wzorce i umożliwiająca o wiele szybszy rozwój instytucji finansowych. Antynomia miasta i wsi, organizująca wyobraźnię tak wielu polskich twórców oświeceniowych, nakładająca się na wyobrażenia świata pozorów oraz egzystencji autentycznej, zasilana w równym stopniu przez tradycje staropolskiej poezji ziemiańskiej, jak przez wzorce roussofskie³³, z perspektywy *economy of literature* przybiera – oczywiście w dużym uproszczeniu – kształt opozycji kapitalizmu i feudalizmu (wprawdzie oczyszczonego z objawów zepsucia, czyniącego mądrego pana patriarchalnym opiekunem włościan, troszczącego się o ich dobrobyt materialny i moralny³⁴). Kapitalizmowi

31 M.D. Krajewski, *Wojciech Zdarszyński życie i przypadki swoje opisujący*, wstęp i oprac. I. Łossowska, Warszawa 1998, s. 79.

32 *Ot, tak po warszawsku*, w: *Komedia obyczajowa warszawska*, t. 2, s. 78–79.

33 Zob. T. Kostkiewiczowa, *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko. Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia*, Warszawa 1975, s. 146; eadem, *Oświecenie – próg naszej współczesności*, s. 145–146.

34 Ów ideał gospodarki szlacheckiej w drugiej połowie XVIII w. najlepiej wyraża *Pan Podstoli* Krasickiego, utwór symptomatyczny dla poglądów socjoekonomicznych XBW, ceniącego wzorce „przodków poczciwych” przy jednocześnie krytycznym stosunku do źle rozumianego tradycjonalizmu i bezrozumnej pogoni za nowinkami (zob. S. Graciotti, *Stare i nowe w „Panu Podstoli” Krasickiego*, tłum. W. Jekieli, w: idem, *Od Renesansu do Oświecenia*, t. 2, tłum. W. Jekieli et al., Warszawa 1991, s. 190–245).

odpowiada tu – znów w uproszczeniu – labilność wartości, feudalizmowi zaś ich trwałość, zarówno tych ekonomicznych, jak i etycznych.

Także Simmel diagnozował ową wszechogarniającą labilność jako cechę kultury nowoczesnej, związaną z funkcjonowaniem pieniądza w roli powszechnego ekwiwalentu:

» Gdyby szukać formuły streszczającej charakter i wielkość nowożytności, można by powiedzieć, że treści poznania, działania, ideałów tracą swoją trwałą, ustabilizowaną, substancjalną formę i przechodzą w stan rozwoju, ruchu, chwiejności. [...] Gdy rzeczy mają swój ekwiwalent w całkowicie bezbarwnym, pozbawionym specyficznych określeń środku wymiany, gdy w każdej chwili dają się nań przeliczyć, same tracą ostre kontury, zlewają się i zrównują między sobą³⁵.

Przedstawiany w satyrach, komediach i powieściach miejski „świat pozorów”, masek, nagłych wyniesień i upadków, fikcyjnego bogactwa, symbolizowanej przez tak popularny motyw gry karcianej zmienności losu, świat obietnic i marzeń, które ma spełnić kredyt³⁶, dostarcza więc licznych obrazów wstępnej fazy kapitalizmu, jego obietnic i konsekwencji, torujących drogę tematom rozwijanym i pogłębianym przez literaturę drugiej połowy XIX wieku już po doświadczeniu rewolucji przemysłowej.

DYSKURS EKONOMICZNY W POEZJI

Z pewnością potrzebna jest także analiza dyskursu ekonomicznego w poezji polskiego oświecenia, a więc motywów słownych, metafor, porównań, poszczególnych składników obrazowania bądź innych środków poetyckich, które wiążą się z dziedziną ekonomii, takich jak pieniądz, złoto bądź sakiewka czy zysk, korzyść, strata, dług, dar, kupno, sprzedaż. Motywy te mają oczywiście długą historię, zwłaszcza w satyrze i liryce refleksyjnej, krytykujących żądzę złota, wyrachowanie, upadek wartości bądź rozrzutność, jednak świadomość przemian zachodzących w systemie

35 G. Simmel, *Pieniądz w kulturze nowoczesnej*, s. 115–116.

36 Relacje dostępności kredytu i sposobu postrzegania rzeczywistości interesowały już w latach 80. XX w. Johna Greville'a Agarda Pococka, dekadę później do twórczości Daniela Defoe odniosła zaś te kategorie Sandra Sherman, przedstawiając narodziny nowoczesnej powieści w Wielkiej Brytanii jako zjawisko homologiczne wobec pojawienia się kredytów długoterminowych – badaczka wskazywała podobne uwikłanie i literatury, i pieniądza (w różnych formach) w zagadnienie reprezentacji (zob. J.G.A. Pocock, *Virtue, Commerce and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*, Cambridge 1985; S. Sherman, *Finance and Fictionality in the Early Eighteenth Century. Accounting for Defoe*, Cambridge 1996).

gospodarczym XVIII i pierwszych dekad XIX wieku zachęca do stawiania pytań o zmianę sposobu ujmowania tej problematyki lub specyficzne, oświeceniowe wymiary tej refleksji. Ich dokładniejsza analiza pozwoli dookreślić świat wyobrażeń ekonomicznych poszczególnych twórców, umiejętność diagnozy konkretnych zjawisk społecznych czy stopień uświadomienia sobie roli pieniądza jako medium przewodniego nowoczesności, lecz umożliwi także lepsze ukazanie zjawiska przenikania dyskursu ekonomicznego w przestrzeń, z której już w kolejnej epoce tematyka finansowa zostanie wyegzorcyzmowana.

W sielankach i satyrach Naruszewicza można odnaleźć kilkakrotnie powtarzający się rym *žadze // pieniądze* – gramatyczny, niezbyt kunsztowny i łatwy w stosowaniu, ale wyposażony w dużą nośność, pozwala bowiem w lapidarnej formie dwuwiersu ująć niebezpieczny urok pieniądza. Poezja polskiego oświecenia otwiera więc też pole do badań nad rolą afektów budzonych przez różnego rodzaju relacje ekonomiczne i ich literackimi reprezentacjami, pewnymi modelami ich konstruowania lub wychodzeniem poza nie³⁷. W utworach o charakterze krytycznym mowa wszak nieraz o szczęściu i spokoju ducha tych, którzy niegodnymi drogami doszli do majątku, o samozadowoleniu dłużników, którym udało się uciec przed wierzycielami, czy o łzach i żalu oszukanych. W refleksyjnej liryce Krasickiego często powracają zaś pojęcia zysku i korzyści (dobrze zdomowione później w języku liberalizmu ekonomicznego), z którymi poeta utożsamia cnotę. Tu znów można mówić i o wykorzystaniu pozytywnych afektów wywoływanych przez pojęcie zysku, i o swoistych cechach wyobraźni bądź idiolektu poetyckiego XBW, które potwierdzają tezę o przenikaniu języka ekonomii w XVIII stulecie w bardzo różne obszary refleksji. Z jednej strony kategorie ekonomiczne dostarczają Krasickiemu narzędzi, by uczynić praktykowanie cnoty opłacalnym, z drugiej natomiast pozwalają porządkować świat. W tym wymiarze jego poezja koresponduje również z Simmelowską diagnozą „rachującej istoty nowoczesności” jako kultury opartej na wynikającym z racjonalizmu obliczaniu, mierzeniu i ważeniu. Są to kategorie, które można odnieść także do charakteryzujących lirykę XBW harmonii, intelektualizacji i precyzji słowa – cech składających się na swoistą ekonomizację poetyckiej frazy Krasickiego.

37 O związkach badań nad afektami i ekonomią zob. m.in. A. Stahl, *Affekt und Ökonomie: Kontexte, Voraussetzung, Folgerungen*, w: *Affektökonomien. Konzepte und Kodierungen im 18. und 19. Jahrhundert*, red. S. Schlünder, A. Stahl, Paderborn 2018, s. 19–30.

PIENIĄDZ I ZNAK

W rozważaniach Marca Shella, który wiąże ekonomię literatury przede wszystkim z zagadnieniem reprezentacji, słowo i monetę łączy ich znakowa natura³⁸ – materialna forma odsyła do konwencjonalnego znaczenia. Inspirowana poststrukturalizmem teoria znaku nie może być oczywiście w prosty sposób odniesiona do wieku rozumu bez popełniania błędu ahistoryzmu, jednak refleksja oświeconych – w tym i Krasickiego – ujawnia interesujące zbieżności w posługiwaniu się analogią języka i pieniądza. Porównania tego użył już Anne Robert Jacques Turgot, ekonomista, etymolog i minister finansów za rządów Ludwika XVI, który dostrzegł podstawowe podobieństwo mowy i pieniądza w stanowieniu miary dla innych zjawisk – mowa jest miarą idei, a moneta – towaru³⁹. Co ciekawe, w takim też duchu wypowiadał się Krasicki: „jak pieniądze postanowione są na ten koniec, aby były znakami szacunku wewnętrznego rzeczy, tak słowa postacią tylko myśli naszych są; niech te tylko będą doskonałe, tak dobrze je jak inne polski nasz język obwieścić potrafi”⁴⁰. W *Zbiorze potrzebniejszych wiadomości* Feliks Łoyko⁴¹ wyrażał zaś zaniepokojenie rosnącą popularnością papierowego pieniądza⁴², który nie ma wartości sam w sobie, a bez odpowiedniego uwierzytelnienia jest jedynie znakiem znaku⁴³. Choć więc Krasicki i jego współcześni opowiadają się wyraźnie po stronie utrzymania stabilnej więzi łączącej myśl i mowę, słowa i rzeczy, znak i znaczenie, wartość i jej ekwiwalent, to jednocześnie ujawniają wrażliwość na zagadnienia rozwijane szerzej przez filozofię, semiotykę i teorię literatury dopiero w XX wieku, co może wskazywać na intuicyjne przeczucie konsekwencji zerwania tej więzi.

MITY I UTOPIE

O ile wspomniana już powieść angielska w modelu *homo oeconomicus* tworzy pozytywnie wartościowany wzorzec aktywności i indywidualizmu, o tyle polska po-

38 Zob. M. Shell, *Ekonomia literatury*, tłum. A. Małecka, Kraków 2015, s. 8.

39 Zob. ibidem, s. 8–9, 163.

40 I. Krasicki, [O sposobach wydoskonalenia naszego języka], w: „Monitor” 1765–1785. Wybór, oprac. i wstępem poprzedziła E. Aleksandrowska, Wrocław [et al.] 1976, s. 110.

41 O autorstwie hasła *Moneta* zob. przypis 19.

42 Nieufność ta, dość powszechna w epoce Krasickiego, miała swą przyczynę m.in. w załamaniu się w 1720 r. systemu Johna Lawa, który wprowadził w obieg obligacje pozbawione pokrycia (zob. R. Sédiillot, *Moralna i niemoralna historia pieniądza*, tłum. K. Szeżyńska-Mačkowiak, Warszawa 2002, s. 148–151). Mieszkańcy Polski drugiej połowy XVIII w. doświadczali także skutków pruskiej polityki fałszowania monety, która (wraz z innymi przyczynami) doprowadziła w 1763 r. do długotrwałego kryzysu systemów bankowych i kredytu w północnej Europie.

43 I. Krasicki, *Zbiór potrzebniejszych wiadomości*, t. 2: L–Z, Warszawa 1979, s. 189 [przedruk fotooffsetowy; pierwodruk: Warszawa, Lwów 1781].

wieść czasów stanisławowskich w dużej mierze kultywuje tradycyjne ideały życia ziemiańskiego, odpowiadające warunkom socjoekonomicznym agrarnej i mało rozwiniętej gospodarczo Rzeczypospolitej, pozbawionej silnego stanu mieszczańskiego. Z tego względu krąży przede wszystkim wokół wzorca oświeconego ziemianina (i ziemianki – jak w *Pani Podczaszynie* i *Podolance* Krajewskiego), dobrego gospodarza i troskliwego opiekuna mieszkańców swoich włości, zawsze jednak ostrożnie korzystającego z nowinek i silnie podkreślającego przywiązanie do dobrych tradycji przeszłości. Wizje sprawnie działających gospodarek u Krasickiego są tyleż przeniesieniem na ziemiański konkret historyczno-kulturowy charakterystycznej dla poety wizji uniwersum jako przestrzeni ładu gwarantowanego boską obecnością⁴⁴, co próbą ochrony mitycznej Arkadii szlacheckiej przed niszczącym działaniem czasu i naporem zmian, które w optyce XBW niosą na ogół zło. Ochronę tę zapewnia utrzymywanie właściwej równowagi, opartej na dokładnych prognozach, obliczeniach, wiedzy i doświadczeniu, podstawą sprawnego funkcjonowania gospodarki pana Podstolego jest bowiem zawsze „rachowanie”: rozsądna ocena realiów, racjonalizacja działań, uważny bilans zysków i strat.

Mimo że składową reedukacji Mikołaja Doświadczyńskiego na utopijnej wyspie Nipu jest poznanie zasad gospodarki naturalnej, świadomie odrzucającej system monetarny, realia *Pana Podstolego* akcentują naturalność pieniądza, niemalże „bezkolizyjnie” funkcjonującego w świecie kultywującym dawne cnoty. Odpowiednio wypracowywany i inwestowany, staje się tu nieusuwalnym elementem ładu uniwersum, a w ręku mądrego ziemianina, dla którego podstawą kodeksu moralnego jest religia, ulega wręcz swoistemu włączeniu w krąg chrześcijańskich wartości – pod warunkiem, że stanie się racjonalnym darem: „dobrem jest – pisze Sante Graciotti – nie tylko uzyskana korzyść, ale i ofiarowana użyteczność; zysk staje się szczodrością i w końcu się chrystianizuje”⁴⁵. Wydaje się, że dokładne prześledzenie statusu pieniądza w odniesieniu do kategorii wartości, portretowanej jako bardzo niestabilna w innych pismach Krasickiego, może przynieść ciekawe rezultaty i dodatkowo skomplikować grę napięć między terażniejszością a dawnością czy starym a nowym w jego dorobku. Warte uwagi jest również wykorzystanie podobnej optyki do analizy *Wojciecha Zdarzyńskiego*, *Pani Podczaszyny* i *Podolanki* Krajewskiego, gdzie także występuje napięcie między utopią a realnością, ekonomią nowoczesnego miasta i tradycyjnego dworku; dwie ostatnie zaś z tych powieści uruchamiają kobiecą perspektywę – choć będącą w rzeczywistości projekcją męskich wyobrażeń o kobiecości – co otwiera jednak pewne pole do porównania doświadczeń

44 Zob. M. Parkitny, *Ignacy Krasicki w kręgu opozycji dawności i terażniejszości*, „Wiek Oświecenia” 2002, t. 18, s. 59.

45 S. Graciotti, *Stare i nowe...*, s. 204.

ekonomicznych i ich ekspresji, różnic stylu bądź sposobów argumentacji, wreszcie postaw uczuciowych.

PERSPEKTYWA EKONOMISTY

Utopie prymitywistyczne Krasickiego i Krajewskiego oraz wzorce ziemiańskiej Arkadii warto zestawić z dwoma innymi opisami państw idealnych, które wyszły spod pióra osób (prawdopodobnie) szczególnie zainteresowanych problematyką ekonomiczną – z *Filozofem podróżnym do kraju mieszkańców Ziemi nieznanego* anonimowego autora oraz *Podróżą do Kalopei* Wojciecha Gutkowskiego. *Filozof podróżny* to przekład utopii *Le voyageur philosophe dans un pays inconnu aux habitants de la terre* Daniela Josta de Villeneuve de Listonai. Jerzy Snopek przypuszcza, że tłumaczem mógł być Piotr Świtkowski, redaktor „Pamiętnika Historyczno-Politycznego”, publicysta i ekonomista – przy braku autografów pisarza nie można tego jednak potwierdzić⁴⁶. Gutkowskiego również interesowały sprawy handlu i gospodarki, był wydawcą „Dziennika Ekonomicznego Zamojskiego”⁴⁷, a *Podróż do Kalopei* to jedyne jego dzieło literackie. Obie te utopie przedstawiają krainy o wysokim stopniu zaawansowania cywilizacyjnego, oparte na handlu i rolnictwie jako dwóch głównych filarach gospodarki, z naciskiem także na rzemiosło. To ważne głosy wskazujące alternatywę dla dominujących w oświeceniu stanisławowskim wizji konserwujących szlacheckie *status quo* (choć otwartych na pewną modernizację), a jednocześnie wymowny znak przekształceń składających się na nowoczesność. *Filozof podróżny* jako dzieło tłumaczone nie wyrasta bezpośrednio z polskich realiów, lecz w wielu miejscach koresponduje z toczącymi się w Rzeczypospolitej Obojga Narodów dyskusjami⁴⁸. *Podróż do Kalopei*, powieść powstała już w zmienionych realiach pierwszych dekad XIX wieku, jasno już za to wskazuje konieczność otwarcia się na inne rozwiązania gospodarcze, w tym na kreowanie warunków do podejmowania pracy jako źródła dochodów państwa.

Wśród pisarzy-ekonomistów nie sposób pominąć oczywiście Fryderyka Skarbka, postaci mającej istotną rangę w dziejach polskiej ekonomii i jednocześnie płodnego pisarza. Lata jego działalności przypadają na czasy porozbiorowe, gdy rodzima myśl ekonomiczna otrzymała bardziej zinstytucjonalizowane formy: powstawały periodyki o tematyce ekonomicznej i stowarzyszenia gospodarcze, zaś Skarbek wykładał ekonomię polityczną na Uniwersytecie Warszawskim, a jego publikacje

46 Zob. J. Snopek, *Utopia cywilizacyjna w polskim oświeceniu*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 1986, t. 30, s. 287–288.

47 Zob. Z. Gross, *Wstęp*, w: W. Gutkowski, *Podróż do Kalopei*, oprac. i wstępem opatrzył Z. Gross, Warszawa 1956, s. 13–18.

48 Zob. J. Snopek, *Utopia cywilizacyjna...*, s. 288.

stworzyły podwaliny rozwoju dyscypliny⁴⁹. Utwory z lat dwudziestych XIX wieku (*Pan Antoni*, *Podróż bez celu*, *Pan Starosta*) prezentują perspektywę specjalisty poddającego krytyce wciąż aktualne wady stanu szlacheckiego – jak beztroskie marnotrawstwo i pogarda wobec pracy prowadzące do upadku fortun – jednak niuansującego także obrazy rzeczywistości ironią i dystansem autorskim, który uwieloznacznia również funkcje pieniądza. Choć pokrewieństwa między pracami naukowymi Skarbka a jego powieściami są nieraz bardzo wyraźne⁵⁰, fikcja jest terenem i ukonkretniania abstrakcyjnych tez, i poddawania ich pewnej weryfikacji⁵¹ bądź krytycznemu oglądowi⁵². Dokładna analiza tych filiacji mogłaby pogłębić wiedzę nie tylko o kształcie koncepcji ekonomicznych Skarbka, ale też o tym, jak pisarz rozumiał charakter relacji między ekonomią i fikcją literacką.

ZAMIAST PODSUMOWANIA

Przywołane tu pomysły niewątpliwie tworzą zbiór mocno eklektyczny, aktualizujący różne – niekiedy bardziej historyczne, innym razem zaś usytuowane na przecięciu współczesnej filozofii i teorii znaku – tradycje czy formy refleksji nad funkcjami pieniądza w nowoczesności. Stanowią więc raczej tylko próbę dotknięcia problematyki, która w literaturze polskiego oświecenia ma ogrom reprezentacji, otwiera także bardzo szerokie perspektywy badawcze (tak jak szeroki i wielokształtny jest nurt ekonomii literatury), nie cieszy się natomiast specjalnym zainteresowaniem. O wiele potężniejszych wymiarów jest obszar, o którym nie było tu nawet mowy – publicystyka, traktaty ekonomiczne, czasopiśmiennictwo, epistolografia, pamiętnikarstwo, pominięte gatunki literackie, literatura religijna... – każdy utwór, każda metafora czy obraz poetycki mogą mieć istotną (*nomen omen*) wartość w tworzeniu historii zawikłanych relacji literatury i ekonomii. Wydaje się to fascynującą, wartą rozwijania podróżą przez meandry ludzkiego doświadczenia, literackich wzorców, strategii pisarskich, klisz intelektualnych, retoryki, ekspresji – tych różnorodnych wymiarów (po)rachunków z pieniądzem.

49 Zob. W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, s. 239.

50 Zob. K. Bartoszyński, *Ekonomia – historia – literatura. Na marginesie twórczości Fryderyka Skarbka*, „Teksty Drugie” 1991, nr 5, s. 42.

51 „W polskich warunkach – pisze Bartoszyński – niemożliwe było naówczas uprawianie teorii ekonomicznej w taki sposób, jak to czyniono w krajach zachodnich, czyli w powiązaniu z autentycznym doświadczeniem gospodarczym” (ibidem, s. 43–44).

52 Zob. K. Bartoszyński, *O powieściach Fryderyka Skarbka*, Warszawa 1963, s. 126.

BIBLIOGRAFIA

- Antonik D., *Słarwa literacka albo nowe reguły sztuki. Studia z socjologii i ekonomii literatury*, Kraków 2024.
- Baron-Milian M., *Wat plus VAT. Związki literatury i ekonomii w twórczości Aleksandra Wata*, Katowice 2015.
- Bartoszyński K., *Ekonomia – historia – literatura. Na marginesie twórczości Fryderyka Skarbka*, „Teksty Drugie” 1991, nr 5.
- O powieściach Fryderyka Skarbka*, Warszawa 1963.
- Bednarczuk M., *Femina Dives et poeta pauper. Twórcy w kręgu Izabeli Czartoryskiej, Karoliny Sobańskiej i George Sand*, w: *Kobiety i księgowanie. Literatura, kobiety, pieniądze*, red. I. Iwasiów, A. Zawiszewska, Szczecin 2014.
- Błaszkę M., *Obraz i naprawa Rzeczypospolitej w myśli społeczno-politycznej fizjokratyzmu Baudeau i Le Mercier de la Rivière*, Warszawa 2000.
- Ekonomia w badaniach literackich. Zagadnienia teoretyczne*, red. Ł. Milenkowicz, P. Tomczok, Katowice 2017.
- Ekonomiczne teorie literatury*, red. M. Kłosiński, P. Tomczok, Katowice 2017.
- Ekonomie w literaturze i kulturze*, red. B. Cymbrowski, P. Tomczok, Katowice 2017.
- Goliński Z., O „Zbiornie potrzebniejszych wiadomości” – od początku, „Wiek Oświecenia” 2002, t. 18.
- Graciotti S., *Stare i nowe w „Panu Podstolim” Krasickiego*, tłum. W. Jekiel, w: idem, *Od Renesansu do Oświecenia*, t. 2, tłum. W. Jekiel et al., Warszawa 1991.
- Grochulska B., *Księstwo Warszawskie*, w: *Polska w epoce oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. B. Leśnodorski, Warszawa 1971.
- Gross Z., *Wstęp*, w: W. Gutkowski, *Podróż do Kalopei*, oprac. i wstępem opatrzył Z. Gross, Warszawa 1956.
- Hörisch J., *Orzeł czy reszka. Poezja pieniądza*, tłum. J. Kita-Huber, S. Huber, Kraków 2010.
- Im Hof U., *Europa oświecenia*, tłum. M. Łukasiewicz, Warszawa 1995.
- Kostkiewiczowa T., *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko. Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia*, Warszawa 1975.
- Oświecenie – próg naszej współczesności*, Warszawa 1994.
- Kott J., *Trwałe wartości literatury polskiego Oświecenia*, Warszawa 1951.
- Krajewski M.D., *Wojciech Zdzaryński życie i przypadki swoje opisujący*, wstęp i oprac. I. Łossowska, Warszawa 1998.
- Krasicki I., [O sposobach wydoskonalenia naszego języka], w: „Monitor” 1765–1785. Wybór, oprac. i wstępem poprzedziła E. Aleksandrowska, Wrocław [et al.] 1976.
- Zbiór potrzebniejszych wiadomości*, t. 1–2, Warszawa 1979 [przedruk fotooffsetowy; pierwodruk: Warszawa, Lwów 1781].
- Literackie ekonomie*, red. P. Wolski, P. Tomczok, Katowice 2017.
- Lipiński E., *Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej do końca XVIII wieku*, Wrocław [et al.] 1975.
- Łapiński Z., *Wiedza posępna, wiedza radosna*, „Teksty Drugie” 1991, nr 5.
- Meslier J., *Testament*, tłum. Z. Bienkowski, w: *Filozofia francuskiego oświecenia*, wyboru dokonał oraz wstępem i przypisami opatrzył B. Baczek, Warszawa 1961.
- Monety, banknoty i inne środki wymiany. Pieniądz w dyskursach kultury*, red. P. Kowalski, Wrocław 2010.
- Money, Banks and Business in British and American Literature, Culture and Language*, red. M. Błaszak, Warszawa 2015.

Oleksowicz B., *Uwagi Kajetana Koźmiana i Franciszka Wężyka o literaturze „dla zarobku ukleconej”, w: Pieniądz w literaturze i teatrze*, red. J. Bachórz, Sopot 2000.

Osteen M., Woodmansee M., *Taking Account of the New Economic Criticism. An Historical Introduction*, w: *The New Economic Criticism. Studies at the Intersection of Literature and Economics*, red. M. Woodmansee, M. Osteen, London–New York 2005.

Ot, tak po warszawsku, w: *Komedia obyczajowa warszawska*, t. 2, oprac. i wstępem poprzedziła Z. Wołoszyńska, Warszawa 1960.

Parkitny M., *Ignacy Krasicki w kręgu opozycji dawności i terażniejszości*, „Wiek Oświecenia” 2002, t. 18.

Nowoczesność oświecenia. Studia o literaturze i kulturze polskiej drugiej połowy XVIII wieku, Poznań 2018.

Pocock J.G.A., *Virtue, Commerce and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*, Cambridge 1985.

Polski fizjokratyzm oraz idee protekcyjnistyczne XVIII i XIX wieku, red. U. Zagóra-Jonszta, Katowice 2007.

Rousseau J.J., *Ekonomia polityczna*, tłum. H. Elzenberg, w: idem, *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*, przekłady oprac., słowem wstępnym i przypisami opatrzył H. Elzenberg, Warszawa 1956.

Ruszar J.M., *Wytarty profil rzymskich monet. Ekonomia jako temat literacki w twórczości Zbigniewa Herberta*, Kraków 2016.

Sédillot R., *Moralna i niemoralna historia pieniądza*, tłum. K. Szeżyńska-Mačkowiak, Warszawa 2002.

Shell M., *Ekonomia literatury*, tłum. A. Małecka, Kraków 2015.

Sherman S., *Finance and Fictionality in the Early Eighteenth Century. Accounting for Defoe*, Cambridge 1996.

Simmel G., *Filozofia pieniądza*, tłum. i wstępem opatrzył A. Przyłębski, Warszawa 2012.

Pieniądz w kulturze nowoczesnej, w: idem, *Pisma socjologiczne*, wybór, oprac. i wprowadzenie H.-J. Dahme, O. Rammstedt, tłum. M. Łukasiewicz, wstęp do wyd. pol. J. Szacki, Warszawa 2008.

Snopek J., *Utopia cywilizacyjna w polskim oświeceniu*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 1986, t. 30.

Stahl A., *Affekt und Ökonomie: Kontexte, Voraussetzung, Folgerungen*, w: *Affektökonomien. Konzepte und Kodierungen im 18. und 19. Jahrhundert*, red. S. Schlünder, A. Stahl, Paderborn 2018.

Stankiewicz W., *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 2007.

Żumlewicz K., *Miłość i ekonomia w literackich biografjach kobiet*, Warszawa 2017.

Tomczok P., *Literacki kapitalizm. Obrazy abstrakcji ekonomicznych w literaturze polskiej drugiej połowy XIX wieku*, Katowice 2018.

Topolski J., *Gospodarka*, w: *Polska w epoce oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. B. Leśnodorski, Warszawa 1971.

Watt I., *Narodziny powieści. Studia o Defoe’em, Richardsonie i Fieldingu*, tłum. A. Kreczmar, Warszawa 1973.

Wdowik A., *Nieodrobiona lekcja oświecenia. Aktualizacje tradycji oświeceniowych w publicystyce polskiej w latach 1944–2000*, Warszawa 2016.

Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich, t. 8: *Pieniądz*, red. K. Chrobak et al., Wrocław 2009.

Wołoszyńska Z., *Wstęp*, w: *Komedia obyczajowa warszawska*, t. 1, oprac. i wstępem poprzedziła Z. Wołoszyńska, Warszawa 1960.

SŁOWA KLUCZE: ekonomia literatury, oświecenie, pieniądz, Ignacy Krasicki (1735–1801), Fryderyk Skarbek (1792–1866)

**THE ECONOMY OF LITERATURE AND THE POLISH ENLIGHTENMENT.
A RESEARCH RECONNAISSANCE**

The article attempts to outline the potential of applying literary economics research to the literature of the Polish Enlightenment, based on an analysis of the way of understanding the essence and function of money in selected literary works, inspired by Georg Simmel's diagnosis of the 'calculating nature of modernity'. It also refers to newer concepts considering the nature of money as a sign (by Jochen Hörisch, Marc Shell). The areas indicated in the article as worth reflecting on in the spirit of literary economics include: images of fluctuations in the concept of value and coverage recorded in Enlightenment works; filiations of credit and broadly understood fiction; economic discourse in Enlightenment poetry; the understanding of the 'sign' nature of money present in the work of Ignacy Krasicki; the specificity of the literary work of writers-economists. The conducted analyses lead to the conclusion that the literary economics perspective is highly operative in the study of the Enlightenment.

KEYWORDS: economy of literature, Enlightenment, money, Ignacy Krasicki (1735–1801), Fryderyk Skarbek (1792–1866)